

[ telif makale ]

## Rus Oryantalistlerin Hadis ve Sünnet ile İlgili Görüşleri

Sultanbeg ALİYEV

dr.  
{ steeea@gmail.com }

ERUIFD

[ 2015 / 1, SAYI: 20, SAYFA: 57-75 ]

## ÖZ

Makalemizde Hadis ve Sünnet iki ayrı başlık adı altında incelenmiştir. Önce Rusça sözlük ve ansiklopedilerde geçen hadis ve sünnet maddeleri açıklandı, daha sonra Rus oryantalistlerin eserlerinde geçen, hadis ve sünnet tanımları üzerinde duruldu. Sonunda da, her iki başlık birleştirilerek ortak bir analiz yapıldı. Rus oryantalistlere göre hadis ve sünnet farklıdır. Yani hadis hikâye olarak, sünnet ise adet, gelenek olarak tanımlanmaktadır. Önce hadis kavramı ortaya çıkmıştır. Sünnet kavramı ise hadisten sonra ortaya çıkmıştır. Hadisler tedvin edildikten sonra ve tedvin edilen hadislere göre yaşamaya sünnet denilmiştir.

**Anahtar kelimeler:** Rus oryantalistler, Hadis, Sünnet.



## Hadith and Sunnah Associated With Views Of Russian Orientalists

### ABSTRACT

In this article Sunnah and Hadith were analyzed by two different parts. First the meanings of Sunnah and Hadith in the Russian dictionary and encyclopedia were explained, after that there has been focused from the works of the Russian orientalists on the definitions of Sunnah and Hadith. At last, both titles were combined and made a shared analyse. According to the Russian orientalists Hadith and Sunnah are different. Hadith is explained as a story and Sunnah as a tradition. First the notion Hadith arose. The notion Sunnah arose after the notion Hadith. Hadiths banded together and living according to the banded hadiths means Sunnah.

**Key Words:** Russian orientalists, Hadith, Sunnah.

## GİRİŞ

Oryantalistlere göre, hadis'in, Müslümanların inandığı gibi Hz. Peygamber ile doğrudan bir ilişkisi yoktur. Dolayısıyla, hadis, dinî yönü bulunmayan, Müslümanların içinde yaşadığı şartlar doğrultusunda ortaya çıkmış, insan ürünü materyallerdir. Hadisle ilgili düşünceleri bulunan bazı Rus Oryantalistlerin bu konudaki ifadeleri, genel manada Oryantalist düşünceyi yansıtır mahiyettedir.

Rus oryantalistlerin hadis sünnet ile ilgili çalışmaları aşağıda anlattığımız şekilde olmuştur.

1. Hadis ve sünneti konu edinen ilk eser Tornau N. E.'un "**İzlojeniye Naçal Musulmanskogo Zakonovedeniya**" isimli eser gelmektedir. Saint-Petersburg'da 1850 yılında basılmıştır. Bilimsel amaçlardan çok pratik amaçlar ön planda tutulmuştur. Yazar Rusların hâkimiyet kurdukları bölgelerdeki yönetimi kolaylaştırmak ve yöneticileri yerli Müslüman halkı gelenek görenek ve dini konularda aydınlatmak amacıyla bu eseri yazdığını ifade eder.

Tornau N. E. hadisle ilgili bölümünde hadisin tarifi ve yapısıyla ilgili bilgileri verdikten sonra, Hz. Ali ve diğer sahabilerin rivayet ettiği hadisler arasındaki farka dikkat çekmekte ve çelişkilerin olduğunu ifade etmektedir.

Tornau'nun Hz. Ali ve diğer sahabiler arasındaki tartışmalara değinmesi, eserinin Sünni-Şii karşılaştırması şeklinde ele alındığından kaynaklanmaktadır. Ayrıca Tornau İslam dünyasındaki Sünni-Şii ayrımının köklerini hadislerde aramakta, hadislerdeki çelişki ve farklılıkların İslam'da mezheplerin ortaya çıkmasının başlamasına hizmet ettiğini söylemektedir.

2. Hadis ile ilgili eser yazan oryantalistlerden bir diğeri Tretyakov M. İ.'dur. Tretyakov'un "**Sunna, Musulmanskoye Predaniye, Yego Obrazvaniye i Razvitiye**" isimli eseri sünnet ile ilgili konuları araştırır. Yalnız Tretyakov'a göre Rus oryantalizminde Sünnet konusu neredeyse hiç incelenmemiştir. Kuran konusunda ister genel hatlarıyla ister özel olarak ele alınan incelemeler çoktur, dolayısıyla Tretyakov'a göre Kur'an Rusya'da yeteri kadar incelenmiştir.

Rus oryantalizminde, Sünnet konusunda eksiklik gören Tretyakov, Sünnet nasıl ortaya çıkmıştır, onun ortaya çıkmasına hangi şartlar zemin hazırlamıştır? O nasıl korunmuş ve yayılmıştır? İslam'ı öğrenme ve anlamada Sünnetin yeri nedir? gibi soruları sorarak bu sorulara, sözkonusu kitabında cevap vermeye çalışmıştır.

3. XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın birinci yarısı Rus oryantalizmi için bir Avrupa devri olmuştur. Bu dönemde Rus oryantalistlerin İslam hakkındaki kaynakları Avrupalı ilim adamlarının eserleri idi. Rus oryantalistleri Avrupalı ilim adamlarıyla sürekli temas halindeydiler. Kendilerini İslamî ilimler yönünden geliştirmek için Avrupa üniversitelerine gidiyor ve oradaki çalışmaları takip ediyorlardı. Dolayısıyla Rus oryantalizmi Hz. Muhammed ve sünneti konusunda Avrupalıların bu çalışmalarından etkilenmişlerdir. Mesela Rus oryantalist M. N. Petrov, "**Magomet. Proishojdeniye İslama**" (1865) adlı eserinde Alois Sprenger ve William Muir'in eserlerinden yararlanmıştı.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> Smirnov, s. 95.

4. Avrupa’da büyük otorite kazanan I. Goldziher (1850-1921) bazı Rus oryantalistlerin üstadı olmuştur. Bu yüzden önceden sadece siyer veya Hz. Peygamber’in şahsiyeti konusunda eser ortaya koyan ve hadis ve sünnet konusuna pek değinmeyen Rus oryantalistlerin hadis ve sünnet hakkındaki çalışmaları Goldziher dönemiyle başlamıştır.

Rusya, doğu araştırmalarına ciddî önem vermeye başladığı zaman kendilerinde bu konular üzerinde çalışma yapacak araştırmacılar yoktu. Bu yüzden bu dönemi başlatan I. Petro 16 Nisan 1702 tarihinde Batı Avrupa’dan yabancıları çağırma ile ilgili fermam çıkartmış ve bundan sonra her konuda Rusya, batıyı kendine örnek almaya başlamıştır. Diğer konularda olduğu gibi, Ruslar, oryantalistik çalışmalar konusunda da Batılıları takip etmeye başlamışlardır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Rusya’da İslam ile ilgili yapılan çalışmalar, Batı’da olduğu gibi Kur’an, İslam tarihi ve Hz. Peygamber’in şahsiyeti hakkında idi. Rus oryantalizminin kurucularından olan V. R. Rozen’in İ. Goldziher’le tanışmasıyla sünnet konusu Rus oryantalistlerin de dikkatini çekmeye başladı.

Rozen V. R., Goldziher’i Rusya’ya ilk tanıtan ilim adamıdır. Rozen V. R. 1870-1871 yılında bir sene Leipzig’te, G. Fleisher’in okulunda kaldı. Bu arada, bu okulda eğitim görmekte olan Goldziher’le tanıştı ve onunla arkadaş oldu. Onların arkadaşlığı Rozen’in vefat ettiği 1908 yılına kadar devam etti.<sup>2</sup>

Goldziher’in “**Muhammedanische Studien**” adlı eserini Rusya’ya ilk tanıtan Rozen, kendisinin başkanlığında yayına sunulan “**Zapiski Vostochnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestva**” dergisinin VIII. cildinde (1894) bu eserin Rusça tanıtımına geniş bir şekilde yer verdi. Böylece Ruslar Goldziher’in “**Muhammedanische Studien**” adlı eseri ve onun bu kitabının II. Cildinde yer alan hadis hakkındaki görüşleriyle 1894’lerde tanışmış oldular. Rozen V. R. ayrıca öğrencilerinden A. E. Şmidt’i Budapeşte’ye, Goldziher’in yanına göndermişti. Şmidt bir süre Goldziher’in yanında kalarak fikirleriyle yakından tanışmış oldu.<sup>3</sup>

5. Rozen ve İ. Goldziher’in öğrencisi olan A. E. Şmidt, çalışmalarında Goldziher’in teorilerini devam ettirerek yaygınlaştırdı. Özgün çalışmalarında ise İslam tarihi ve bilhassa son dönemler ile ilgilendi. Rusya’da İslamî ilimlerin gelişmesinde Şmidt’in “**Oçerki İstorii İslama, Kak Religii**”<sup>4</sup> adlı kitabı önemli rol oynadı. Bu çalışmanın temelini İ. Goldziher’in “**Lektsii po İslamu**” eseri oluşturdu. Şmidt, Goldziher’in çalışmasından bazı ayrıntıları ve eksik olan bilgileri tamamladı. Özellikle o, İslam hukukunun tarihi üzerinde durdu. Şmidt bu eserinde sadece Batılı kaynaklardan değil, Arap yazarların eserlerinden de istifade ederek, görüşlerini paylaştığı Goldziher’in metnine ilavelerde bulundu.<sup>5</sup>

<sup>2</sup> Kraçkovskiy, İ. Yu., *Pamyati İgn. Goldtsiyera, Izbrannıye Soçineniya*, 14, Moskova, 1958.

<sup>3</sup> Bartold, V. V., *İgnaz Goldstiyer, Soçineniya*, IX, 720, Moskova, 1977.

<sup>4</sup> Bkz. Şmidt, A. E., *Oçerki İstorii İslama Kak Religii, Mir İslama*, No: 1,2,4, 1912.

<sup>5</sup> Smirov, 117-121.

Bundan başka Şmidt'in "**Kak Slagalos Jitiye Muhammeda**"<sup>6</sup> adlı makalesi de Rusya'da yankı uyandırmıştır. Yukarıda adı geçen çalışmasında hadis konusuna değinen Şmidt, bu çalışmasını tamamen hadis konusuna ayırmıştır. Bu makalesinde Şmidt, Hz. Peygamber'in hayatını anlatan hadisleri inceleyerek, kendisinin hadis hakkındaki görüşlerini ortaya koymuştur.

6. Goldziher'den etkilenen Rus oryantalistlerden biri de A. E. Krımskiy'dir (1871-1942). Ukrayna doğumlu olan Krımskiy 1889-1892 yılları arasında Lazarev Enstitüsü'nü, 1892-1896 yıllarında Moskova Üniversitesi'ni bitirmiş, 1896-1898 yıllar arasında Suriye'ye giderek eğitimini tamamlamıştır.<sup>7</sup> Onun İslamiyet alanındaki önemli eserleri şunlardır: "**Musulmanstvo i Ego Buduşnost**" (1899), "**İstoriya Musulmanstva**" (I-II, 1904), "**İstoçniki Dlya İstorii Muhammeda i Literatura o Nem**" (1902), "**İz Knigi "Jitiye Poslannika Bojiya" İbn Hişama**" (Arapça metinle birlikte, 1910), "**İstoriya Arabov i Arabskoy Literaturı**" (1911-1913), "**Oçerk Razvitiya Sufızma do Kontsa III veka hicri**" (1895).

Yukarıda zikrettiğimiz bu eserlerinden "**İstoriya Musulmanstva**" (1904) adlı çalışmasında Dozy ve Goldziher'in eserlerinden bazı başlıkların tercümelerini yapmış ve bunun yanı sıra kendi denemelerini de vermiştir. Bu denemelerinden birinde "**İstoriya Sonni**" adı altında sünnet hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu çalışmasında sahabenin çok rahat bir şekilde hadis uydurduklarını iddia etmiştir.

Rus oryantalistlerin içerisinde Hz. Muhammed ve O'nun sünneti hakkında fikir beyan eden bir başka ilim adamı V. V. Bartold'dur.

7. Bartold, "**O Muhammede**" adlı çalışmasında hadislerin güvenilir olmadığına kesin gözüyle bakmıştır. Hadisin güvenilir olmadığı kesin olduktan sonra Muhammed'in hayatı hakkındaki bilgilerin de sorgulanması gerektiğini ifade eder.

8. 1991 yılında günümüz Rusya oryantalistlerinden otorite isim olan S. M. Prozorov'un başkanlığında "İslam" adı altında bir kitap hazırlanmıştır. Kur'an ve Kur'an ilimleri, hadis ve hadis edebiyatı ve tasavvuf adlı III bölümden oluşan bu kitabın hadisle ilgili bölümünü D. V. Yermakov hazırlamıştır.<sup>8</sup> Bu bölümde yazar hadis ve sünnet hakkında bilgi vermiş ve hadis edebiyatı ve bu edebiyatın oluşumundan bahsetmiştir. Hadislerin ortaya çıkışı konusunda İ. Goldziher ve onu takip edenlerin, hadislerin sonradan yazıldığını, N. Abbott ve F. Sezgin'in ise hadislere pozitif baktığını ve ashab ve tabiin döneminde kitap halinde yazılı olan hadislerin bulunduğunu savunduğunu, Juynboll'un ise bu konuda orta yolu takip ettiğini yazmıştır. Yermakov bu çalışmasında, hadis konusunda araştırma yapan ilim adamlarının metodlarından da bahsetmiştir. Hadis sahasında, günümüzde hadislerin filolojik yönden araştırmalarının eksik olduğunu ve hadis metinlerinin

<sup>6</sup> *Nauka i Prosveteniye*, s. 1, t.y.

<sup>7</sup> Miliband, S. D., *Bibliografiçeskiy Slovar Vostokovedov*, Moskova, 1975, s. 285.

<sup>8</sup> Yermakov, D. V., *Hadis i Hadisnaya Literatura, İslam, İstoriografiçeskiye Oçerki*, Nauka, Moskova, 1991, s. 68-108,

konularına göre, mesela, peygamberin emirleri içeren hadisler, tarihî bilgileri içeren hadisler, ahlak ile ilgili hadisler, Kur'an'ın hükümlerine paralel hükümler getiren hadisler, tebliğ içerikli hadisler başlıkları altında incelenmesi gerektiğini de vurgulamıştır.<sup>9</sup>

Buraya kadar verdiğimiz literatür ile ilgili bilgiler Rus oryantalistlerin hadis/sünnet konusu hakkında ciddi çalışmaları olduğunu görmüş olduk. Bazı Rus oryantalistlerin Batı oryantalizminden etkilendiğini gördük. Ancak biz bu makalemizde Rus oryantalistlerin sadece hadis ve sünnetin tanımı üzerinde durduk. Önce Rusça sözlük ve ansiklopedilerde geçen hadis ve sünnet teriminin tanımını inceledik, daha sonra Rus oryantalistlerin eserlerinde geçen hadis ve sünnet ile ilgili görüşlerini aktardık. Daha sonra hadis ve sünnet ile ilgili görüşlerinin değerlendirmesini yaptık. Ancak Rus oryantalistlerin hadis ve sünnet ile ilgili iddialarını çürütmek konumuz dışındadır.

### **Rusça Sözlük ve Ansiklopedilerde Hadis'in Tanımı**

Rusça sözlük ve ansiklopedilerde yaptığımız araştırmalara göre, hadis ve sünnet maddelerini, genelde bir kaç cümle ile açıklanmaktadır. Özellikle hadis maddesini daha kısa tutmuşlardır. Hatta bazı ansiklopediler de hadis maddesine hiç yer verilmemektedir. Sadece sünnet maddesi ile yetinmişlerdir. Rusça sözlük ve ansiklopedilerde, hadis ve sünnet'in tanımları kısaca şu şekildedir.

***Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya (Büyük Sovyet Ansiklopedisi)***: Hadis (Arapça kelimedir, hikaye anlamına gelir) Hz. Muhammed'in ve O'nun ashabının hayatları ile ilgili herhangi bir olayı anlatan veya onların vecizeleri ile ilgili rivayetlerdir. İ. Goldziher ve H. Snük-Hürgronye'nin araştırmalarına göre, hadislerin büyük kısmı VII y.y. sonlarında ve VIII y.y. başlarında ortaya çıkmıştır. IX ve X y.y.da binlerce sayılara ulaşan hadisler, konulara göre altı kitapta bir araya getirilmiştir. Hadislerin bu toplamına "Sünnet" adı verilmiştir ve İslam hukukunda temel kaynaklardan biri haline gelmiştir. Her hadis, asıl metinden ve o metni ilk rivayet edene kadar ulaşan ravilerden (isnad) oluşmaktadır. Bu, söz konusu altı hadis kitabından en meşhur olan iki kitap vardır ve bunlara "sahîhayn" denilmektedir. Buhari'nin Sahih'i, en-Nişaburi'nin<sup>10</sup> (Müslim) Sahih'i ki, bu kitapların Arap literatürün gelişmesine de büyük etkisi olmuştur.<sup>11</sup>

***Religioznıye termin (Dini Terimler)***: Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili tarihi veya uydurulmuş, Müslümanların rivayetleridir. Hadislerin ilk kaynağı sahabedir; yani onların söylediği hikayelerdir, daha sonra tabiün gelmektedir. Hadisleri yazarken kaynak gösterilmesine dikkat edilir, bundan dolayı her hadis, sadece metinden ibaret değildir, aynı zamanda metni rivayet eden ravilerden de (senedden) oluşmaktadır. Hadisler bir araya getirilerek zamanla büyük sayılara ulaşmıştır. IX. y.y. da yazılmış altı hadis kitabı, İslam'da sünneti – kutsal hikayeleri

<sup>9</sup> Yermakov, *Hadis i Hadisnaya Literatura*, s. 68-108,

<sup>10</sup> Ansiklopedide "en-Nisaburi" geçmektedir

<sup>11</sup> <http://slovari.yandex.ru/хадис/БСЭ/Хадис/> (13.04.2011)

aksettirmektedir.<sup>12</sup> Bu rivayetler, İslamiyet'te Kur'an'ın yanında ikinci kaynak sayılmaktadır.<sup>13</sup> Sahih kabul edilen hadislerin toplamından "Sünnet" oluşmaktadır.<sup>14</sup>

Yukarıda, Rusça ansiklopedilerde yapılan hadis teriminin anlamını şöylece açıklayabiliriz: Hadis, Muhammed'in hayatından herhangi tarihi bir olayı veya davranışı konu alan vecizelerinin Müslümanlar tarafından sözlü olarak aktarılmış rivayetleri veya hikâyeleridir. Hadis, Muhammed'in sözleri ve faaliyetleri ile ilgili rivayetlerdir. Hadis, herhangi bir olayı veya sözleri İslam'ın kurucusuna, Muhammed'e ya da sahabilerine dayandıran rivayetlerdir.

Rusça sözlük ve ansiklopedilerde hadis teriminin tanımı yukarıda anlattığımız şekilde olup, sünnet teriminin tanımı ise Rusça sözlük ve ansiklopedilerde şu şekilde yapılmıştır.

### **Rusça Sözlük ve Ansiklopedilerde Sünnet'in Tanımı**

Sünnet, Arapça kelimedir; eylem tarzı, davranış, adet anlamlarına gelir. Hz. Muhammed'in davranışları ve vecizeleri hikâyeler (hadisler) şeklinde aktarılmış, Müslümanların kutsal hikâyeleridir.<sup>15</sup> Sünnet, Hadislerden oluşan, Müslümanların kutsal hikâyelerdir/rivayetlerdir. Bu hikâyeler/rivayetler, VII. y.y. sonlarında başlayarak –XI. yy. arası toplanmıştır.<sup>16</sup> Hz. Muhammed'in Kur'an'a ilave olarak söylediği, Müslümanların kutsal hikâyeleridir.<sup>17</sup> Sünniler bu hikâyelere "hadisler" demişlerdir. Şiilere göre, bu hikâyelerin içeriği farklıdır. Şiiler, bu hikâyelerin toplamına "haber" demişlerdir.<sup>18</sup>

Burada, Sünnet için "kutsal rivayetler" tabirini kullanmışlardır. Yani Hz. Muhammed'in davranışları ve sözleri ile ilgili kutsal rivayetlerdir. Ayrıca Hz. Muhammed ile birlikte üç halifenin Kur'an'a dair yapılan yorumlarının da Sünnet olduğunu açıklayan ansiklopediler de vardır.<sup>19</sup> Ayrıca bazı ansiklopedilerde sözlü olarak aktarılan hadislerin, bir araya getirilip yazılması sonucu oluşan metinlerin toplamına da Sünnet denilmiştir.<sup>20</sup>

Bazı rusça ansiklopedilerde sünnet teriminin tanımını mezhep ile bağlantı kurarak yapılmıştır. Yani Sünniler ve Şiilere göre Hz. Muhammed'in sünnetinin tanımı ve içeriği farklıdır. Sünnilerin sahih gördüğü rivayetleri Şiiler kabul etmezler. Aynı şekilde Şiilerin sahih gördüğü rivayetleri sünniler kabul etmezler.<sup>21</sup> Sünniler

<sup>12</sup> <http://dic.academic.ru/dic.nsf/relig/826> (13.04.2011)

<sup>13</sup> [http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic\\_fwords/16070/ХАДИС](http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/16070/ХАДИС) (13.04.2011)

<sup>14</sup> <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/51178> (13.04.2011)

<sup>15</sup> <http://slovari.yandex.ru/Сунна/БСЭ/Сунна/> (03. 05. 2011)

<sup>16</sup> <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/46042>; <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/284722> (13.04.2011)

<sup>17</sup> <http://www.inslov.ru/html-komlev/s/sunna.html> (03. 05. 2011)

<sup>18</sup> <http://slovari.yandex.ru/Сунна/Религия/Сунна/> (03. 05. 2011)

<sup>19</sup> <http://www.inslov.ru/html-komlev/s/sunna.html> (03. 05. 2011)

<sup>20</sup> <http://www.inslov.ru/html-komlev/s/sunna.html> (03. 05. 2011)

<sup>21</sup> <http://www.inslov.ru/html-komlev/s/sunna.html> (03. 05. 2011) <http://www.inslov.ru/html-komlev/s/sunna.html> (03. 05. 2011)

peygambere izafe edilen rivayetlere sünnet tabirini kullanırlar. Şiiler ise haber tabirini kullanırlar.<sup>22</sup> Ayrıca Sünnet, farklı mezheplerin ortaya çıkmasına sebep teşkil eden önemli kurallar içermektedir<sup>23</sup>.

### Hadis ve Sünnet ile İlgili Düşünceleri

Rus oryantalistlerin Hadis/Sünnet'i konu edinen ilk eserleri bizim ulaşabildiğimiz kadarıyla Tornau Nikolay Yegoroviç (1811-1882)'in 1850'de basılmış **“İzlojeniye Naçal Musulmanskogo Zakonovedeniya”** adlı eseridir. Tornau bu eserinde hadis tanımını şöyle yapar: “Hadis, Muhammed'in sözleri, nasihatleri, özel ve sosyal yaşamından bazı örneklerin sözlü olarak gelen rivayetlerin toplamıdır. Müslümanların inancına göre, Muhammed'in Kuran'a girmeyen sözlü nasihatleri asıl (birincil kaynak) olmamakla beraber, hak dine inanan Müslümanlar için kayıtsız ve şartsız yerine getirilmesi gereken emirlerdir. Aynı zamanda peygamberin fiil ve vecizeleri Kuran'daki anlaşılmayan durumların çözümünde rehberlik etmekle yükümlü ve etmektedir.”<sup>24</sup>

Tornau'nun bu açıklamasında, hadislerin sözlü aktarıldığını, yani “sözlü rivayetler” şeklinde tarif etmesi ve hadislerin sözlü olarak geldiğine vurgu yapmıştır. Ayrıca Tornau, bu açıklamasında Kuran'ı Kerim'i Hz. Muhammed'in yazdığını ve hadisleri de Kur'an'a alınmayan Hz. Muhammed'in sözleri olarak tanımlamıştır.<sup>25</sup>

Çarlık döneminin önemli simalarından biri Krımskiy A. E. (1871-1941) Sünnet'in bir gelenek olduğunu ve Hz. Muhammed'in, Arapların eski geleneklerini kaldırıp yerine yeni gelenekler getirdiğini ifade eder. Sünnet Arapça bir kelimedir. Adet (gelenek) anlamına gelir. Özellikle, Müslüman toplumunda yerleşmiş dini veya hukuki geleneklerdir. Sünnet, hadis kelimesinin karşılığıdır, Hz. Muhammed'e izafe edilen fiiler ve vecizeler ile ilgili rivayetlerin toplamıdır.<sup>26</sup>

Krımskiy **“İstoriya Musulmanstva”** adlı diğer bir eserinde ise konuyla alakalı olarak şunları ifade eder: “İslamiyetten önce Araplara ait her kabilenin bir sünneti, yani adetleri ve gelenekleri vardı. Kendilerine dedelerinden kalmış ve her kabilenin kabul ettiği bir yaşam şekli (gelenekleri) vardı. Hz. Muhammed, Araplarda mübah ve düzenli olan gelenekleri kaldırarak, kendi öğretileriyle, Arapların hayatlarına yeni gelenekler (sünnet) getirdi ve Araplar, bu geleneklere inanmaya başladılar ve bu geleneklere göre yaşamak istediler. Hatta, (Araplar) hayatlarında kaşılaştıkları herhangi bir olayla ilgili olarak, acaba İslam geleneği veya İslami sünnet buna izin vermiş midir, diye soru sormaya başladılar.”<sup>27</sup>

<sup>22</sup> <http://www.inslov.ru/html-komlev/s/sunna.html> (03. 05. 2011)

<sup>23</sup> <http://www.inslov.ru/html-komlev/s/sunna.html> (03. 05. 2011)

<sup>24</sup> Tornau, N. Y., *İzlojeniye Naçal Musulmanskogo Zakonovedeniya*, Sankt Peterburg (Petersburg), 1850, s. 11.

<sup>25</sup> Tornau, s. 11.

<sup>26</sup> Krımskiy, A. E., “Sunna”, *Entsiklopedičeski Slovar, İzdatelskaya Delo, St. Petersburg–1901, Cilt XXXII s.77–78.*

<sup>27</sup> Krımskiy, *İstoriya Musulmanstva*, 2003, s. 222.



Tretyakov M. İ. Moskova'da 1903 yılında basılmış **“Sunna; Musulmanskoe Predaniye, Yego Obrazovaniye i Razvitiye”** adlı eserinde hadis ve sünnetin tanımını geniş bir şekilde yapılmaktadır. Tretyakova göre, hadis ve sünnetin anlamları farklıdır ve söz konusu eserinde Hadis ve Sünnet'e ayrı anlam vermeye çalışır.<sup>28</sup> Tretyakov hadis tanımını öyle yapar: “Genel olarak hadis herhangi bir rivayet (predaniye) anlamına gelir.” “Peygamber Muhammed hakkında gelen rivayet”lerdir, “Muhammed'den sözlü olarak rivayet edilen vecizeler”, “Peygamberin sözleri ve faaliyetleri hakkında rivayet edilmesi”, sonra, “sözlü olarak rivayet edilmiş peygamber Muhammed'in vecizeleri ve nasihatleri ve O'nun özel ve sosyal hayatından bazı örneklerin toplamıdır. Nihayet, hadis; “Muhammed'in rivayet şeklinde gelen her ayrı vecizesidir. “Hadis, Muhammed hakkında gelen rivayetlerin ve kuralların toplamıdır.”<sup>29</sup>

Devamında Tretyakov, “Sünnetin tanımına gelince, açıklaması şöyledir” diyerek sünnetin tanımını yapar. Sünnet genel olarak “rivayet” anlamına gelir, sonra da “toplam (bütün) ” veya “rivayetlerin toplamı”, sonra “Muhammed'in fiilleri ve vecizeleri hakkındaki rivayetlerin toplamı” ya da “Peygamber'in vecize ve fiillerinden oluşan rivayetler toplamı”, “Peygamber'in konuşmalarından ve fiillerinden çıkartılan ve rivayet şeklinde korunan yaşam kurallarının toplamı”: “Rivayetlerde (hadislerde) rivayet edilen tüm kurallar”; “Müslümanların tüm rivayetleri” ve nihayet, “Sünnet” – geleneklerdir.<sup>30</sup> Ayrıca Tretyakov: Sünnet ismiyle; Muhammed'in sözleri, fiilleri ve takrirleri anlaşıldığı gibi Sahabe'nin ve takipçilerinin de sözleri, fiilleri ve takrirleri anlaşılır<sup>31</sup> diyerek, Sahabe ve Tabiun'un hakkındaki rivayetlerin de sünnet olduğunu ifade eder.

Tretyakov şöyle devam eder: “Yukarıda anlatılan “hadis ve sünnet”in tanımları birbirine karıştığını, istikrarsızlıkla farklı olduğunu, kesinlik olmadığını ve belirli sınırlandırma olmadığını görmemek mümkün değildir.”<sup>32</sup>

Tretyakov, söz konusu eserinde batılı oryantalistlerin hadis ve sünnet tanımlarına da yer vermektedir. Meşhur araştırmacı Şprenger sünneti şöyle tanımlar: Peygamber'in sözleri, örnekleri ve O'nun toplumu (ümme) Müslümanlar için Sünnet oluşturuyor. Eskiden peygamberlerin davranışları ile ilgili, sistematik olarak birçok söz ve hikâye rivayet edilmekteydi ki-sünnet görevini görüyordu. Buna benzer; her hadis veya hikâyenin, güçlü bir delile dayandığı düşünülüyorsa, sünnet için kanıtlayıcı güç olur ve kendine sünnet denilmiş de olabilir. Eğer “Sünnet”le ilgili yazılan bir şey kastediliyorsa (ki bazen yanlışlıkla bu kastediliyor), bundan altı sahih hadis kitap (camisi) anlaşılır. Aynı şekilde Sprenger de, “Peygamberin ve toplumunun (ümme) söz ve örneği (fiillerini)” veya “Peygamberin ve onun Sahabesinin fiillerinin beyan ve hikâye edilmesi”

<sup>28</sup> Tretyakov, M. İ., Sunna, Musulmanskoe Predaniye, Yego Obrazovaniye i Razvitiye, Makaryev Na Unje, Tiografiya N-v Ye. P. Troiskoy, 1903, s. 3-4.

<sup>29</sup> Tretyakov, s. 1.

<sup>30</sup> Tretyakov, s. 1-2.

<sup>31</sup> Tretyakov, s. 3. Ayrıca bkz. Vagabov, ve Vagabov, N., İslam İ Suşnost İ Suşestvovaniye, 167-176.

<sup>32</sup> Tretyakov, s. 2; Bkz. Vagabov, ve Vagabov, N., İslam İ Suşnost İ Suşestvovaniye, 167-176.

şeklinde anlamıştır. “Hadis”i ise, ayrı ayrı olarak bu beyanların her biri olarak anlamıştır.<sup>33</sup>

Tretyakov, kitabında Goldziher’in hadis ile ilgili düşüncelerine de yer verir. Diğer bir meşhur oryantalist Goldziher hadis<sup>34</sup>in tanımını şöyle yapar: “hadis; sadece dini konularda olana değil, aynı zamanda tarihi haberlere de hadis denir. Bu haberler dini olsun veya dünyevi olsun; fark etmez. Dahası; yakın veya eski tarihte olmuş olsun fark etmez, (bunlara da hadis denir). Ebu Hureyre Ensar’a: “Size bir hadis söyleyeyim mi? Toplumdan olumlu cevap aldıktan sonra, onlara Mekke’nin fethinde olmuş bir olayı aktarır. “Hadisin anlamı, aynı zamanda efsanelere, sagalara ve masallara da yakındır. Eskide “Hadis” kelimesi, özellikle dini özellikteki kıssa ya da haberlerle beraber kullanılmıştır. Muhammed’in de “hadisi” bu anlamda kullandığına dair bilgiler mevcuttur. “Hadisler’in en güzeli Allah’ın kelâmıdır” hadiste olduğu gibi bazen Kur’an için de hadis terimini kullanılmıştır. Daha sonra -gerek kendi inisiyatifiyle söylemiş olsun, gerek onun takipçilerinin soruları üzerine söylemiş olsun- Muhammed Peygamberin her türlü hikâye ve haberleri “Hadis” adıyla anılmaya başlanmıştır.<sup>35</sup>

Tretyakov, devamında hadis kelimesinin sünnet kelimesinden ayrılması gerektiğini ve her iki teriminin de farklı anlamları olduğunu ifade eder.<sup>36</sup> Günümüze kadar her iki teriminin farklı anlamlarının olduğunu ortaya koymak için birkaç deneme yapılmıştır. Bu denemeler sonucunda Hadis ve Sünnet hakkında şu görüşler ortaya çıkmıştır. Hadis, peygamber hakkında sözlü olarak aktarılan rivayetlerdir/hikâyelerdir. Sünnet ise sözlü olsun olmasın, Muhammed’in, toplumda yaşayan dini ya da hukuki anlam taşıyan gelenekleridir. “Hadis” ve “Sünnet”in özünde bir fark olmamakla beraber, hadisle onaylandığı için sünnet hadise tekabül etmesi gerekir. “Hadis” ve “Sünnet” hakkındaki bilgi, rivayetlere dayandırılması bu iki terimin genel özelliğidir. Hadis, genel olarak Muhammed’in vecizelerini kapsar. Sünnetin içeriği ise, teorik ve pratiktir. Alman bilgin (oryantalist), (hadis ve sünnet konusunda ilgili) kendi görüşünü desteklemek için şu örneği verir: Abdurrahman (b. Mehdi ö.h.198) İslam dünyasının üç büyük âlimi, Süfyan es-Sevri, el Evzai ve Malik b. Enes’i karakterize ederken, “Süfyan es-Sevri Hadis’te imam idi, ancak Sünnet’te imam değildi. Yani o, Peygamberin vecizeleri konusunda çok malzeme toplamıştı, ancak İslam’ın uygulama, yani pratik hayatı ve hukuk konusunda otorite değildi. El-Evzai ise Sünnet konusunda imam, ancak Hadis konusunda imam değildi. Yani o, hukuka yönelik konuları iyi biliyordu, ancak Peygamberin vecizeleri konusunda otorite değildi. Son olarak Malik b. Enes, hem hadis konusunda hem de sünnet konusunda tartışmasız otorite

<sup>33</sup> Tretyakov, s. 2.

<sup>34</sup> Tretyakov dipnotta hadis kelimesine sözlük anlamını da verir. Dipnottaki bilgi: “Hadis” Arapçadaki “Hadsan” dandır ve “hadasa” filinden türemiştir. “oldu, yeni oldu” anlamındadır. “Hadsan” yeni, görülmemiş, yenilik, haber, kıssa, sohbet anlamındadır.

<sup>35</sup> Tretyakov, s.3

<sup>36</sup> Tretyakov, söz konusu eserinin dipnotunda, Sünnet’in sözlük anlamını verir: “Arapça’da “Sünnetün” kelimesi, hareket tarzı, gelenek, kararname anlamına gelir. Biledi, sivrileştirirdi ve şekil verdi anlamlarına gelen s-n-n filinden türemiştir.

idi. Ebu Hanife'nin meşhur öğrencisi Ebu Yusuf hakkında da aynı şekilde, hem hadis hem de sünnet konusunda otorite olduğu ifade edilmiştir.<sup>37</sup>

Tretyakov, Sünnet kelimesinin sadece Müslümanlara ait bir kelime olmadığını ifade etmek için Goldziher'in bu konu ile ilgili görüşüne şöylece yer verir: Arap kabilelerinde "sünnet" deyince, özel ve toplumsal hayattaki iyi durum anlaşılmıştır. Putperest Araplar "sünnet" kelimesiyle Arap efsanelerine ve ataların gelenek ve değerlerine uygunluğunu anlamışlardır. Aynı "sünnet" kelimesi İslam geldikten sonra da, İslam'ın fazla etkisini gösteremediği bazı Arap kabileleri arasında yukarıdaki anlamda kullanılmaya devam etmiştir. İslam'da da bu kelime ve anlayış, durumun değişmesiyle beraber diğer bazı anlamların yanında buna benzer bir anlam kazanmıştır.<sup>38</sup>

Medine'nin İslam tarihinin ilk devrelerinde oynadığı rol göz önünde bulundurulursa, söz konusu şehrin Sünnet'in ortaya çıktığı ve geliştiği en eski yer olarak sünnet deposu olması gibi bir güç ve tarihi önemi haiz olduğu anlaşılır. Medine'de Peygamber'in vahiylerini ilk ağızdan dinleyen ve yeni dini toplumun hayatı üzerinde güçlü bir etkiye sahip kişiler yaşamıştır. Bu yüzden Medine'ye "Yaşayan Sünnet" denir. İlk dönem Müslümanlarının sünnete karşı olan tutumu, Peygamber'in herhangi bir durum karşısında sergilediği tavrın Sünnet'e dönüşmesi şeklinde olmuştur.<sup>39</sup>

Sünnet ve Kur'an daha hicretin ilk yılında değerleri açısından birbirleriyle kesinlikle eşit bir şekilde yan yana konulmuştur.<sup>40</sup>

Bazı eski İslam geleneklerinin zamanla unutulduğu ve İslam hayatında uygulamadan tamamen kalktığı da olmuştur. Bunun gibi adetleri (gelenekleri) yeniden onarmaya "Sünneti yeniden yenileme" (Tecdîdü's-Sünnet) denilmiştir. Bu "yenilemenin" ne anlama geldiğini; Müslüman tarihçilerin herhangi bir halifeyi methetmek ve onun gözüne girmek isterken, "o öncekilerin sünnetini canlandırdı ve yeniledi" demesinden anlıyoruz.<sup>41</sup> Muhammed'in ve onun sahabilerinin görüşü böyle olmuştur. Ancak hayatın akışı, elbetteki Müslümanlara ve âlimlere göstermiştir ki, bu görüşün gerçekleştirilmesi durumunda onların toplumunun özgürce gelişmesi mümkün olmayacaktır. Ancak diğer taraftan Müslüman din adamları, hayat sorunları ile ilgili; Muhammed'in iddiaları ve hadisleri ya da üç halifenin izinden gidilmesi yönündeki bir tepkiyle karşılaşmıştır. İster istemez çağın gerektirdiği şartları yerine getirmek için uzlaşmaya gidilmesi gerekti. Bunun üzerine Bid'atı iki kategoriye bölen tartışmalı bir teori ortaya atılmıştır: "İyi, değerli, övülen bid'at" ve "kötü, zararlı bid'at."<sup>42</sup>

Hadis ve sünnet ile ilgili düşüncelerini ifade eden Sovyet oryantalistlerin önemli isimlerden İ. P. Petruşevskiy sünneti şöyle tanımlıyor: Arapça kelime olan

<sup>37</sup> Tretyakov, s. 7-8.

<sup>38</sup> Tretyakov, s. 8. Bkz. Vagabov, ve Vagabov, N., İslam, İstoriya İ Sovremennost, s. 135-142.

<sup>39</sup> Tretyakov, s. 9; Bkz. Vagabov, ve Vagabov, N., İslam, İstoriya İ Sovremennost, s. 135-142.

<sup>40</sup> Tretyakov, s. 10-11; Bkz. Tsvetkov, P., İslamizm, Aşhabat, I-IV, 1912, c. I, s. 259-279.

<sup>41</sup> Tretyakov, s. 11-12; Bkz. Tsvetkov, I, s. 259-279.

<sup>42</sup> Tretyakov, s. 13. Bkz. Tsvetkov, I, s. 259-279.

“Sünnet” sözlükte yol, yön, istikamet anlamlarına gelir. İstilahî anlamı ise, dedelerden aktarılarak gelmiş adet (gelenek) anlamına gelir, yani rivayetlerdir (hikâyelerdir). İslamiyetten önce Kuzey Arabistan’da, ahlak hukuku ile ilgili yazılı olmayan kurallara, ataerkil hukuka “sünnet” denirdi. Sınıfsal toplumunun ve İslamiyetin ortaya çıkması ile Arap müşriklerin eski sünneti terkedildi, zamanla onun yerini yeni toplum olan Müslümanların Sünneti aldı. Arapların eski sünnetinden İslami yeni sünnetine bir şeyler geçmiş ise, bunu Müslümanlar, sanki Muhammed yapmış, söylemiş gibi aktardılar. Daha sonraki dönemlerde, Araplar’ın elde ettiği büyük fetihler, İslam Sünneti’ne birçok Hıristiyan, Yahudi, Roma ve Bizans ve Eski İran Hukuku’nun bazı unsurlarının geçmesi sonucunu doğurmuştur. Bu rağmen Müslümanlar, bu tür rivayetleri de Muhammed’den gelmiş gibi aktardılar.<sup>43</sup>

Petruşevskiy’in bu açıklamasından Hz. Peygamberin getirdiği sünnete, Arapların eski geleneklerinden bazılarının girdiğini, bunun yanında fetihlerle birlikte diğer dinlerin hukukunun da karıştığını ifade eder. Hatta Petruşevskiy’e göre Müslümanlar, bu tür rivayetleri Hz. Peygamber’den gelmiş gibi kabul etmektedirler. Petruşevskiy devamında şöyle der: “İslami sünnetinin diğer kültürlerden aldığı, genel olarak hukuk kurallarıdır. Çünkü (yeni din ile birlikte) Müslümanların bir devlet hukuku, ceza hukuku, mülkiyet hukuku, aile hukuku kurması gerekiyordu. Bu hukukları sadece Kur’an ile kurması mümkün değildi. Dolayısıyla sünnete ihtiyaç duyulmuştur Bundan dolayı olacak ki, Müslüman Sünneti’nin temel konusu hak-hukuk olmuştur.<sup>44</sup>

Petruşevskiy sünnet’in açıklamasına şöyle devam eder: Müslümanların Sünneti bir çok hadisten oluşmaktadır. Hadis kelimesinin sözlük anlamı: “haber vermek, hikâyeye” anlamına gelir. Daha özel anlamı ise: “alıntı” anlamına gelir. İstilahî anlamı ise, Hz. Muhammed’in sözleri ve filleri hakkında aktarılan rivayetlerdir. Hadisler, hukuk kuralları, ibadetler, temizlik kuralları, yemek kuralları, ahlak kuralları, gündelik yaşam ve yaşam tarzını içerir.<sup>45</sup> Ayrıca Petruşevskiy’e göre, hadis, tarihi kaynaktır ve Muhammed’in ve Sahabiler’in yani Muhacirlerin-Mekkelilerin ve Ensarın-Medinelilerin biyografileri ile ilgili detaylı bilgiler içermektedir.<sup>46</sup>

Konstantin Alekseyeviç Boyko ise hadisin tanımını şöyle yapar: Hadis, İslam toplumunun dini ve hukuki yönlerini ilgilendiren Hz. Muhammed’in sözleri ve faaliyetleri ile ilgili rivayetlerdir. Hadis iki kısımdan oluşur, metin ve sened. Hadis teriminin karşılığı eser ve haberdir. Hadis, Kur’an’dan sonra ikinci hukuki kaynak sayılmaktadır. Hadislerin toplamından “Sünnet” oluşmaktadır. Hadislerin büyük bir kısmı İslami düşüncelerden ve ilkelerden oluşmaktadır. Hadisler, Müslümanlar tarafından fethedilen topraklarda Müslüman toplumların ve

<sup>43</sup> Petruşevskiy, s. 124.

<sup>44</sup> Petruşevskiy, s. 124.

<sup>45</sup> Petruşevskiy, s. 124.

<sup>46</sup> Petruşevskiy, s. 124.

halifeliğinin oluşumunu, yani yeni sosyal ve ideolojik bir toplumunun oluşmasını hazırlamıştır.<sup>47</sup>

Bunun yanı sıra, hadisler, toplumun dini, hukuki ve ahlaki kuralları içermekle birlikte, Hz. Muhammed'in hayatı gibi, tarihi bilgiler de içermektedir. Ayrıca hadisler, gelecek ile ilgili bilgiler de içermektedir. Gelecekte olacak farklı siyasi olayları ve bu olaylar sonucu olacak felaketleri önceden haber vermektedir. Bir de hadislerin önemli özelliği, farklı Arap kabilelerinin ileri gelenlerin örnek davranışlarını ve farklı Müslüman ülkelerinde yaşamış insanların örnek davranışlarını (fedail) Hz. Muhammed'in ağzından anlatmış olmasıdır.

Hz. Muhammed'in sünneti ile ilgili düşüncelerini ifade eden diğer bir oryantalist Piotrovskiy'dir Piotrovskiy, sünnetin tanımını şöyle yapmaktadır: "Sünnet, her bir Müslüman ve her Müslüman toplum için Hz. Muhammed'in hayatından örneklerdir. Sünnet Hz. Muhammed'in davranışlarından, sözlerinden ve takrirlerinden oluşmaktadır."<sup>48</sup>

Piotrovskiy, Sünnet'in, Hz. Muhammed'in faaliyetleri ve vecizeleri olduğunu ifade eder. Fakat Hz. Muhammed'in Sünneti'ne, Arapların "eski kutsal gelenekleri"nin karıştığını şöyle anlatır: Muhammed'in faaliyetlerinde, getirdiği yeni dini gelenekleri ile birlikte, Arapların kutsal saydığı eski gelenekleri de önemli rol oynamıştır.<sup>49</sup> Örneğin: Muhammed'in kendi ideolojisi ile kurduğu ümmetin, sosyal ve politik düzeni İslam'dan önceki Arapların geleneklerinden farklıdır. Yalnız, peygamber İslam'ı tehdit etmeyen İslam'dan önceki Arap geleneklerini de korumuştur. Örneğin: İslam'dan önce Araplar'ın kutsal saydığı Kâbe İslamiyet'te de kutsal sayılmaktadır.<sup>50</sup>

Dağıstan asıllı Sovyet ve Rus oryantalistlerden olan M. Vagabov'un da sünnet ile ilgili açıklamaları vardır. Ona göre sünnet, yol, örnek, adet, gelenek anlamına gelir. Müslümanların fikirlerini içeren kutsal rivayetlerdir. Ayrıca Müslümanlar tarafından Hz. Muhammed adına uydurulmuş rivayetlerdir. Sünnet, Arapların eski geleneklerinin tamamı değil, sadece yeni sosyal teorinin fikirlerine cevap verebilecek eski gelenekleri de içermektedir. Buna rağmen sünnet İslam'da büyük kolaylık sağlamıştır.<sup>51</sup>

Vagabov, Sünnet'e Arapların geleneklerinin karıştığı hususunda, "**İslam Kak Mirovaya Religiya**" adlı eserinde şöyle bir örnek vermektedir: Arapların eski adetlerinden olan Mekkeye hacc yapılması, Kâbe'nin etrafında tavaf yapılması, Kâbe'de bulunan "İbrahim'in makamı" Zemzem suyu v.s. hepsi İslam'a geçmiştir. Arapların eski adetleri halk için o kadar önemliydi ki bu adetlerden Hz. Muhammed bile vazgeçemedi. Hatta Arapların adetlerin İslamda yerini alması,

<sup>47</sup> İslam, Entsiklopedičeskiy Slovar, (sostavitel) S. M. Prozorov, Nauka, Moskva, 1991, s. 262.

<sup>48</sup> İslam, S. M. Prozorov, 1991, s. 214.

<sup>49</sup> Piotrovskiy, M. B., Muhammed, Proroki, Ljeproroki, Kahini, İslam V İstorii Narodov Vostoka, (Sbornik Statey) Nauka, Moskva, 1981, s. 10.

<sup>50</sup> Piotrovskiy, Muhammed, Proroki, Ljeproroki, Kahini, s. 10.

<sup>51</sup> Vagabov ve Vagabov, N., İslam, 1999, s. 94-102, Ayrıca bkz. Vagabov, M. V., İslam, Jenşina, Semya, Dagestanskoye Knijnoye İzdatelstvo, Mahaçkala, 1994, s.29-36.

İslamiyete, bir nevi manevi güç yüklendi. Hatta söz konusu adetlere, yeni dinin İslam'ın anlamlarını yükledi ki böylece dün İslam dinine düşman olan müşrikleri kendi saflarına böylece katmış oldu. Böylece Hz. Muhammed müşriklerin merkezi olan Mekke'yi İslam'ın Kutsal Merkezi haline getirdi. Mekke'yi İslamın kutsal şehri haline getirmekle yetinmemiş, aynı zamanda hacc ibadetini de İslam'ın şartlarından biri saymıştı.<sup>52</sup>

Hz. Muhammed'in sünneti ile ilgili açıklamalarda bulunan diğer bir oryantalist Olga Bibikova gelmektedir. Olga Bibikovaya göre sünnet: İlk olarak adet, yol, örnek anlamlarına gelir. Bu anlamlardan anlaşılmaktadır, Muhammed'in hayatı Müslümanlar için nasıl bir örnek teşkil ettiği. Hz. Muhammed'den önce her Arap kabilenin kendi sünneti vardı, yani ahlaki-hukuki yazılı kuralları vardı. Nesilden nesile aktarılmış genel hukuk vardı.

Olga Bibikova göre, eskiden her kabilenin bir sünneti yani yaşam şekli olduğunu, bunlarında yazılı olduğunu, dolayısıyla bunlara benzer sünnetin (geleneğin) Müslümanlıkta da peygamberle birlikte bir yaşam şekli (sünnet) ortaya çıkmıştır. Ancak Olga Bibikovaya göre, İslami sünnet Hz. Muhammed'in vefatından sonra ihtiyaç halinde ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed'in vefatından sonra müslümanlar, sosyal konular ile ilgili Kur'an da yeterince cevap bulamayınca, kendilerine örnek ve rehber olacak birisine ihtiyaç duydular. Bu ihtiyacı müslümanlar Hz. Muhammed'in sünnetinde veya eski Medine geleneklerinde (Hz. Muhammed arap kabilelerin gelenekleri reddetmemiştir) aramaya başladılar. Hz. Muhammed'in sünnetinde de cevap bulamayınca "rey" yaparak, kıyaslama yoluyla cevaplamaya çalıştılar. Olga Bibikova devamında şunları söyler: "İlk dönemlerde, "rey" düşüncesine pek itibar edilmemiştir. Hep Hz. Muhammed'in sözlerine ve fiillerine dayandırmaya çalışılmıştır. Sünnet, ortaya çıkan sorunlara cevap verebilecek ve Kur'an'dan sonra ikinci kaynak olacak düzeydedir. Böylece sünnete uymak, Hz. Muhammed'i örnek almak ve O'na özenmek anlamına gelir.<sup>53</sup> Kur'an'da "öncekilerin sünneti" (Olga Bibikova'nın verdiği ayet numaraları 8/39, 15/13, 18/53, 35/41) ve "Allah'ın sünneti" (17/79, 33/62, 48/23) tabirler geçmektedir. Anlamı ise, önceki milletlerin uygulamasıdır veya Allah'ın kendisinin uygulamasıdır. Kur'an dışında sünnet tabirinin çok geniş bir anlamı vardır. Zamanla sünnet ile yeni çizgiler ortaya çıktı, ki- (bu çizgiler) Hıristiyanlıktaki inanç anlayışı ile özdeşleşmek için cevaz verildi. Yani Hıristiyanlıktaki inanç anlayışı ile uyumlu hale getirilmesine izin verildi."

Sünnette anlatılan kurallara her müslümanın uyması gerekir. Buradan hareketle "sünniler" tabiri çıktı. Hz. Muhammed'in vefatından sonra sünnete dayanarak toplumun hayatı ile ilgili ve halifelikle ilgili pratik sorunları halledilmiş oldu. Sünnetin ilk propogandasını yapanlar Sahabe ve O'nun aile üyeleri olmuştur. Hz Peygamber'in söylediklerini, yaptıklarını, hatta bazı durumlarda susmasını

<sup>52</sup> Vagabov, M. V., ve Vagabov, N. M., İslam Kak Mirovaya Relgiya, Dagestanskioye Knijnoye

İzdatelstvo, Mahaçkala, 1999. s. 128-129.

<sup>53</sup> [http://www.krugosvet.ru/enc/kultura\\_i\\_obrazovanie/religiya/SUNNA.html?page=0.0](http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/SUNNA.html?page=0.0) (09.09.2011)

bile, Müslümanlar akıllarında tutarak (ona göre davranmışlardır ve sonraki nesillere aktarmışlardır). Daha sonraki dönemlerde sünnete dört halifenin Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali'nin hayatlarından örnekler girmiştir.<sup>54</sup>

Sünnet'i diğer semavi dinlerin kitapların da anlatılan hikâyelerle kıyaslayarak aynı olduğunu düşünen Meçkovskaya N. B., sinnetin aynı zamanda Arapların adetleri ve gelenekleri olduğunu ve Müslümanlar tarafından bir düzene koyarak uyulması gereken, Müslümanlar için kural olduğunu düşünmektedir.<sup>55</sup>

Meçkovskaya şöyle devam eder: “Fonksiyonel plana göre, Sünnet, İslam'da ikinci kaynaktır. Yahudilikte Talmud ne ise veya Hıristiyanlıkta Atalar Kültü ne ise İslam'da da Sünnet odur. Üstelik Sünnet'in içeriği, Hz. Muhammed'in hayatından ibarettir. Hz. Muhammed'in hayatını içeren Sünnet tamamen, Tanah'ta<sup>56</sup> anlatılan tarihi hikâyelere veya İncil'de anlatılan öyküsel olaylara benzemektedir, özellikle daha sonraki dini düşüncelere, öncelikle Hıristiyan din adamların hayatları ile ilgili anlatılan hikâyelere benzemektedir.”

Arapça bir kelime olan Sünnet,<sup>57</sup> yol, örnek anlamına gelir. Sünnet, Hz. Muhammed'in sözlerini ve davranışlarını içerir. Sünnet'in öne sürdüğü dini-etik kurallar ise, Arap şehir toplumunun adetlerinden ve kurallarından ibarettir. Müslüman bilim adamları bu kuralların eksiklerini gidererek, düzenli hale getirmiştir. “Sünnet'e uymak” demek, Hz. Muhammed'i taklit ederek düzgün bir hayat yaşamak demektir. Hatta Müslümanlıkta “Allah'ın, Kur'an'ın kavliyle ve peygamber'in sünnetinin kavliyle”<sup>58</sup> sözü de iyice yerleşmiştir.<sup>59</sup>

Meçkovskaya şöyle devam eder: Sözlü olarak rivayet edilen en eski hadisler VII. yüzyılın sonlarına ve VIII. yüzyılın başlarına dayanmaktadır. VIII-IX. yüzyıllarda sözlü olarak rivayet edilen hadisler yazılmıştır. Bunların tamamının Sünnet haline gelmesi ise IX. yüzyılda olmuştur.<sup>60</sup>

Meçkovskaya'nın bu değerlendirmesini şöyle anlamak mümkündür: Hadisler ilk olarak VII. yüzyılda sözlü olarak aktarılmaya başlanmıştır. Daha sonraki dönemlerde yazılmaya başlanmıştır. Ancak sözlü olarak veya yazılı olarak rivayet edilen hadislerin Sünnet olması IX. yüzyıla tekabül etmektedir.

## SONUÇ

Rusça ansiklopedilerde hadis terimi için “predaniya” tabirini kullanılmaktadır. “Predaniye” kelimesinin anlamı şöyledir: “Herhangi tarihi bir şahıs veya efsanevi şahıs ile ilgili tarihi olayları veya sözleri nesilden nesile sözlü

<sup>54</sup> [http://www.krugosvet.ru/enc/kultura\\_i\\_obrazovanie/religiya/SUNNA.html?page=0.1](http://www.krugosvet.ru/enc/kultura_i_obrazovanie/religiya/SUNNA.html?page=0.1) (09.09.2011)

<sup>55</sup> Meçkovskaya N. B., Yazık i Relgiya Lektzii Po Filologii i İstorii Religiı, Agenstvo, Moskova, s. 167.

<sup>56</sup> Tanah, Yahudilikte Kutsal kitap anlamına gelir, <http://ru.wikipedia.org/wiki/Танак> (03.07.2012), ayrıca bkz. <http://khazarzar.skeptik.net/biblia/thanakh/index.htm>, (03.07.2012)

<sup>57</sup> Bkz. Meçkovskaya, s. 168

<sup>58</sup> Bu söz, Meçkovskaya'nın makalesinde böyle geçtiği için aynı şekilde tercüme etmeyi uygun gördük

<sup>59</sup> Meçkovskaya, s. 168-169.

<sup>60</sup> Meçkovskaya, s. 169-170.

olarak aktarmaktır.”<sup>61</sup> Yani tarihte yaşamış herhangi bir şahıs veya efsenevi şahıs ile ilgili bilgileri veya tarihte olmuş bir olayı ya da yaşanmamış bir olayı yaşanmış gibi (efsane) nesilden nesile sözlü olarak aktarmaktır. Dolayısıyla hadisler, yaşanmış veya yaşanmamış olayları veya sözleri nesilden nesile sözlü olarak aktarmaktır. Ancak aynı ansiklopediler de Sünnet için, “Kutsal hikâyeler” veya “Kutsal rivayetler” tabiri kullanılmaktadır. Rusça karşılığı “Sveşennoye Predaniye”dir. “Sveşennoye predaniye”; kelimenin, Rusça ansiklopedilerde anlamlarına baktığımızda, genellikle Hıristiyanlıkta kullanılan yaygın anlamı verilmektedir. Konu daha iyi anlaşılсын diye Yahudilik ve İslamiyetten <sup>62</sup> de örnekler verilmektedir. Ansiklopedilerde, “Seveşennoye Predaniye” kelimesinin anlamı şöyledir: “Kitapların toplamıdır,<sup>63</sup> Hıristiyanlıkta (pravoslav ve katolik) Kutsal kitabın (İncil) yanında ikinci kaynak olarak kabul edilen kitapların toplamıdır. Kilise inancına uygun konular ihtiva eder. Bu metinler (kutsal hikâyeler/rivayetler) ilk olarak havariler tarafından rivayet edilmiştir ve sözlü olarak aktarılmıştır, daha sonra kitaplara yazılmıştır. “Sveşennoye predaniye (kutsal hikâyelere/rivayetler)’nin içerdiği konular, inanç, havari kuralları, kilise ile ilgili kurallar v.s.’dir. Sveşennoye predaniye (kutsal hikâyeleri)’nin büyük kısmı papanın kararlarından (decretalia), oluşmaktadır.”<sup>64</sup>

Başka bir ansiklopedide “sveşennoye predaniye” kelimenin açıklaması şöyledir: “Hıristiyanlıktaki dini kurallar ve yazılı emirlerdir, tanrısal bilgiler olarak Kutsal kitabın yanında önemli kaynaktır, inanç konularında önemli bir kaynaktır. “Sveşennoye predaniye”, Kutsal Kitapta olmayan, yalnız İsa’ya ve havarilere ait ve onlar tarafından sözlü olarak aktarılmış, daha sonraki dönemlerde kitaplara yazılmış bilgilerdir. “Sveşennoye predaniye” (kutsal hikâyeler), havarilerin kaideleri, inanç konuları, ayrıca papazların eğitimleri, kilisenin çözümleri, v.s. gibi konuları içermektedir.

Ayrıca konu ile ilgili, ansiklopedilerin dışında Hıristiyanlıkla ilgili eserlerde “sveşennoye predaniye” kelimesinin tanımı ile ilgili geniş açıklamalar yapılmaktadır. Yalnız, Katolikler, Ortodokslar veya Protestanlar arasında bu kelimenin tanımı ve içerdiği konular ile ilgili farklılıklar vardır. Her bir mezhep ile kurucuları veya önde gelen din adamları hakkındaki bilgiler veya onların öğretileri “sveşennoye predaniye”nin konusudur.<sup>65</sup> Yalnız, birleştikleri bir nokta vardır; o da, İsa’nın ve Havariler’in sözlü olarak aktardığı bilgileri bütün mezhepler kabul ederler. Asıl amacı, Kutsal kitabın tek başına anlaşılmasının zorluğu dolayısıyla,

<sup>61</sup> Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya..., S. İ. Ojegov, N. Yu. Şvedova, Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka, Moskova, 2003, Baskı 4, s. 578

<sup>62</sup> <http://dic.academic.ru/dic.nsf/es/51626/Священное> (03. 05. 2011)

<sup>63</sup> Kitapların toplamından kastedilen, İslamiyette hadis kitapları nasıl ise ve Hıristiyanlıkta buna benzer kitaplar varmış. Rus ansiklopedilerde hadis kitaplarına da “sovokupnost knig” “kitapların toplamı veya kitaplarda toplanmış bilgiler” denilmektedir. Dolayısıyla Hıristiyanlıkta kastedilen bu olması gerek.

<sup>64</sup> <http://dic.academic.ru/dic.nsf/bse/130769/Священное> (03. 05. 2011)

<sup>65</sup> <http://dic.academic.ru/dic.nsf/sie/15682/СВЯЩЕННОЕ> (03. 05. 2011)



onu doğru anlayıp uygulamak için kilisenin manevi tecrübesine ihtiyaç vardır.<sup>66</sup> Kilisenin manevi tecrübesi ise, papaların uyguladığı yaşam şeklidir.

Ayrıca Rus oryantalistlere göre, Hıristiyanlıkta olduğu gibi Yahudilikte de buna benzer bir kaynak vardır. Rusça, buna “Talmud” denir. Yahudilerin kutsal kitabının yorumudur. Yahudilerin, dini, hukuki, ailevi ve sosyal konularını içerir. Yalnız “Talmud” daki bilgiler, Hıristiyanlıkta olduğu gibi Kutsal kitapta, yani Tevrat’ta yoktur.

Talmud’da geçen bilgiler, M. Ö. IV. ve V. y.y. da bir araya getirilmişlerdir.<sup>67</sup> Hıristiyanlıkta ise II ve VIII yy. da bir araya getirilerek yazılmıştır.<sup>68</sup> İslamiyette ise VII ile IX y.y. arasında yazıya geçirilmiştir.

Yukarıda yapılan açıklamalarda görüldüğü gibi, diğer semavi dinlerde, İslami “sünnet”e benzer kaynak vardır. Rus oryantalistler, İslamî Sünneti, Hıristiyanlık ve Yahudilikteki Kutsal kitapların (Tevrat ve İncil) yanında kabul edilen ikinci kaynağa benzetirler. Bundan dolayı, Sünnet için “sveşennoye predaniye” kutsal hikâyeler/rivayetler kelimesini kullanmışlardır. Rus oryantalistlere göre, Kutsal kitapların yanında kabul edilen ikinci kaynaklar önce sözlü olarak rivayet edilmiş olup daha sonraki dönemlerde bir araya getirilerek yazılması sonucu Kutsal metinler ortaya çıkmıştır. Bu kaynaklara göre yaşantı “ibadet” sayılmaktadır. İçerdiği bilgiler ise dinlerinin bütün konularını ihtiva etmektedir. Asıl görevi, Kutsal kitapların açıklanmasıdır. Ayrıca her mezhebin (İslamiyet’te Şia’da “hadis” yerine “haber” denilmesi gibi), “seveşennoye predaniye” konusunda farklılıkları vardır. Havarilerin (İslamiyet’te Sahabenin sözleri gibi) sözleri de “sveşennoye predaniye’nin konusudur. Hatta her mezhep, önemli gördüğü din adamlarının (Şilikte masum imamların sözleri gibi) sözlerini de “sveşennoye predaniye’nin konusu olarak saymıştır. “Sveşennoye predaniye’nin diğer bir anlamı “kutsal gelenekler”dir.<sup>69</sup>

Bu açıklamalarda görüldüğü gibi, Rus oryantalistlerinin Sünnete neden “sveşennoye predaniye” (kutsal hikâyeler/rivayetler veya kutsal gelenekler) tabirini kullandıkları daha iyi anlaşılmaktadır. Yalnız “Hadis” için söz konusu tabir kullanılmamıştır. Dolayısıyla, Rusça ansiklopedilere göre: Hz. Muhammed ve sonraki dönemlerde yaşanmış gelenekleri sözlü olarak rivayet etmeye “hadis” denir. Bu rivayetlerin bir araya getirilip yazılması sonucu oluşan metinlere ve uygulamalara ise Kutsal Sünnet denir. Başka bir ifade ile Sünnet, kutsal geleneklerdir ve yaşam şeklidir<sup>70</sup>; Hadis ise, bu gelenekleri ve yaşayış şeklini Hz. Muhammed’e izafe ederek nesilden nesile sözlü olarak aktarmaktır.

<sup>66</sup> Geniş bilgi için bkz. [http://azbyka.ru/tserkov/o\\_tserkvi/igumen\\_Petr\\_Besedy\\_o\\_vere\\_06-all.shtml](http://azbyka.ru/tserkov/o_tserkvi/igumen_Petr_Besedy_o_vere_06-all.shtml) (04. 05. 2011)

<sup>67</sup> Geniş bilgi için bkz. [http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc\\_philosophy/3440/ТАЛМУД](http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/3440/ТАЛМУД) (06. 05. 2011)

<sup>68</sup> Geniş bilgi için bkz. [http://azbyka.ru/dictionary/10/davydenkov\\_katihizis\\_04-all.shtml](http://azbyka.ru/dictionary/10/davydenkov_katihizis_04-all.shtml) (06. 05. 2011)

<sup>69</sup> Bkz. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/42654> (06. 05. 2011)

<sup>70</sup> Bkz. Krimskiy A. E. İstoriya Musulmanstva, İzdaniye Tretye Pererabotannoe i Dopolnennoe v Sootvestvii s Zamenachiyamı Avtora, Moskva, Jukovskiy Koçovo Pole, 2003. s. 221-222.

Rus oryantalistler, hadis veya sünnet terimlerinin yanında yer yer haber teriminin açıklamasını da yapmışlardır. Sünneti, kabul edilen ve kabul edilmeyen olmak üzere iki kısma ayırmaktadırlar. Kabul edilmeyen sünnetin yerine haber terimini kullanmışlardır. Sünniler sünneti, Şiiler ise haberi kabul etmektedirler veya Sünnilerin rivayetlerine hadis/sünnet, Şiilerin rivayetlerine ise haber denilmektedir. Ayrıca Rus oryantalistlere göre, Sünniler haberi, Şiiler ise sünneti kabul etmiyorlar diyerek, Sünnet ile Haber arasında fark olduğunu iddia etmişlerdir.<sup>71</sup>

Sonuç olarak rus oryantalistlere göre sünnet bir adet ve gelenektir. Bu adetler ve gelenekler farklı kültürlerin ve dinlerin bir birleşimidir. Bunlar, Hz. Muhammed'e izafe edilerek aktarılmıştır. Ve müslümanlar için Kur'an'dan sonra ikinci ve kutsal bir kaynaktır. Hadisleri dinî değil de toplum yaşamının sosyal, kültürel, hukuki ve benzeri çeşitli yönlerini yansıtan tarihî birer metin olarak algılamalarının doğal sonucu olarak Rus Oryantalistler, Müslüman âlimlerden çok farklı bir "kaynak ve sıhhat tespit metodu" kullanmaktadır. Rus oryantalistler, İslâm'ın temel kaynakları konusundaki bu düşüncelere ulaşırken iki temel sâikten hareket etmektedir. Bunlardan birincisi, Müslümanlar arasında ortaya çıkan iç savaşlara bağlı olarak yaşanan ihtilâflar ile hadisler arasında bazı paralelliklerin bulunmasıdır. İkincisi ise, İslâm'ın, komşu olduğu diğer kültürlerden etkilendiği ve onlardan yaptığı iktibaslarla yeni bir sistem getirme iddiasında bulunduğuudur. Her iki gelişme de, Müslümanlar açısından oldukça önem arz eden ilk iki asırda vuku bulmuştur. Bu süreç, bir taraftan Müslümanların, başta Hıristiyanlar olmak üzere ehl-i kitabın yoğunlukla bulunduğu Irak, Suriye ve Mısır veya İran gibi farklı kültüre sahip bölgeleri ele geçirip onlarla sıkı bir ilişkiye girdikleri zaman dilimine tekabül ederken, diğer taraftan da kendi içlerinde yaşadıkları, etkileri uzun süre devam eden iç ihtilâfları ihtiva etmektedir.

Bu sebeple, Rus Oryantalistler, hadisin aidiyeti ile ilgili yorumlarında, ilk iki asra mutlaka atıfta bulunmuşlardır. Rus oryantalistlerin, özellikle iktibas iddialarını ileri sürerken dayandıkları en temel delil, Kur'an<sup>72</sup> ve hadis metinleri ile önceki kutsal kitaplar arasındaki muhteva benzerlikleridir. Buna göre, Hz. Peygamber Hıristiyanlık ve Yahudilik<sup>73</sup> gibi eski kültürlerden istifade etmiş, bunlardan iktibaslar yapmış, elde ettiği bilgileri kendi dinî duyguları ve hissiyatı ile birleştirerek ortaya yeni bir eser koymuştur. Diğer taraftan, bu zaman zarfında Müslümanların Yahudi ve Hıristiyanlarla ilişkisi artmış, bu da mezkûr metinlerin şekillenmesinde etkili olmuştur. Dolayısıyla, Rus Oryantalistlerin çoğunluğuna göre, özünde hiçbir orijinallik bulunmayan İslâm düşüncesi, fetihlerle başlayan ve yaklaşık iki asır devam eden bir teşekkül ve tekâmül süreci yaşamıştır. Onlara göre, bu süreç, eski kültürlerin ve özellikle de Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerin yaşanmakta olduğu Suriye ve Irak gibi toprakların fethiyle başlamıştır. Rus

<sup>71</sup> <http://www.inslov.ru/html-komlev/s/sunna.html> (06. 05. 2011)

<sup>72</sup> Nitekim pek çok Rus Oryantalistin Kur'an hakkındaki ortak düşüncesini şöyle ifade etmek mümkündür: "Müslümanlar Kur'an'ın Allah kelâmı olduğuna nasıl inanıyorsa, Rus Oryantalistler de Kur'an'ın Muhammed'in sözleri olduğuna inanıyorlar.

<sup>73</sup> Petruşevskiy, İ. P., İslam v İrane VII-XII vekah, Kurs Lektsii, Leningrad, 1966, s. 16.

Oryantalistlere göre, buralarda mevcut eski kùltùrlere ve özellikle de Hıristiyanlara ait eğitim kurumları Müslùman düşünce yapısının teşekkülünde önemli bir yer işgal etmiştir. Rus Oryantalistlere göre, İslâm düşüncesi üzerindeki bu tesir, bilhassa Irak'da, en başta da Kùfe, Basra ve daha sonra da Bağdad'da görùlmek durumundadır. Onlara göre, bunu, Irak halkının veya Iraklıların belli bir zümresinin, özellikle nazarî tefekkür kabiliyetine bağlamak mümkün görünmektedir. Bu değerlendirmelerden hareketle, İslâm düşüncesine kaynaklık eden eski kùltürlerin en yoğun şekilde buldukları Irak'ın merkezinde yer alması, ayrıca en önemli fikrî ve amelî mezheplere ev sahipliği yapması açısından Kùfe'nin, Oryantalist düşüncenin şekillenmesinde önemli bir yeri olduğu görùlmektedir.



**KAYNAKÇA**

- Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya**, S. İ. Ojegov, N. Yu. Şvedova, Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka, Moskova, 2003, Baskı 4.
- İslam, Entsiklopediçeskiy Slovar**, (sostavitel) S. M. Prozorov, Nauka, Moskva, 1991.
- Krımskiy, A. E., **“Sunna”**, **Entsiklopediçeski Slovar**, İzdatelskaya Delo, St. Petersburg–1901,
- Krımskiy A. E. **İstoriya Musulmanstva**, İzdaniye Tretye Pererabotannoe i Dopolnennoe v Sootvestvii s Zamenaçaniyamı Avtora, Moskva, Jukovskiy Koçovo Pole, 2003.
- Meçkovskaya N. B., **Yazık i Relgiya Lektsii Po Filologii i İstorii Religiı**, Agenstvo, Moskova, 1998.
- Petruşevskiy, İ. P., **İslam v İrane VII-XII vekah**, Kurs Lektsii, Leningrad, 1966.
- Piotrovskiy, M. B., **Muhammed, Proroki, Ljeproroki, Kahinı**, İslam V İstorii Narodov Vostoka, (Sbornik Statey) Nauka, Moskva, 1981.
- Tretyakov, M. İ., **Sunna, Musulmanskoe Predaniye, Yego Obrazovaniye İ Razvitiye**, Makaryev Na Unje, Tiografiya N-v Ye. P. Troiskoy, 1903.
- Tornau, N. Y., **İzlojeniya Naçal Musulmanskogo Zakonovedeniya**, Sankt Peterburg, 1850.
- Tsvetkov, P., **İslamizm**, Aşhabat, I-IV, 1912.
- Vagabov, M. V., ve Vagabov, N. M., **İslam Kak Mirovaya Relgiya**, Dagestanskioye Knijnoye İzdatelstvo, Mahaçkala, 1999.
- Vagabov, M. V., ve Vagabov, N. M., **İslam, İstoriya İ Sovremennost**, Dagestanskoye Knijnoye İzdatelstvo, Mahaçkala, 2002.
- Vagabov, M. V., ve Vagabov, N., **İslam İ Suşnost İ Suşestvovaniye**, Mohaçkale, Dagestanskoye Knijnoye İzdatelstvo, 2007.